

weer vaak bij grafheuvels). Al deze plechtigheden worden na verloop van tijd steeds meer naar de nederzetting zelf, de kerk of kroeg, verplaatst.

De auteur gaat ook na welke plekken tegenwoordig als oud worden beschouwd en in verband worden gebracht met prechristelijke perioden. Maar niet altijd is daarvoor voldoende bewijs. Redenen voor het wat kritiekloos interpreteren zijn een hang naar het Germaanse verleden of naar een glorieuze vaderlandse geschiedenis of op grond van *new age* spiritualiteit.

In de Epiloog wordt op de vier vragen teruggekomen. De conclusie luidt dat prechristelijke elementen in het christendom werden opgenomen, waar dat niet kon, werden zij gedemoniseerd. Dat gebeurde nog sterker door de Reformatie. In de Romantiek komt weer waardering voor oudheden en lokale mythen en sagen. In de moderne tijd is er sprake van een bepaalde vorm van spiritualiteit, die wat kritiekloos teruggrijpt op het verleden.

Heidense Heiligdommen biedt veel. De eruditie van de auteur is onmiskenbaar. Het boek is het beste aan te duiden als een *fundgrube*. In alle hoofdstukken wordt een zeer gedetailleerd overzicht gegeven van cultusplaatsen, veelvuldig met een beschrijving van de route ernaartoe. Het is dan ook vooral een naslagwerk. Wie wil weten of er zich in zijn/haar omgeving ergens nog een prechristelijk landschappelijk element bevindt, zal niet tevergeefs zoeken. Om zijn gedetailleerdheid is het boek zeker te waarderen, maar die creëert ook meteen het probleem van opsommerigheid. Die had voorkomen kunnen worden als er, zoals ik aan het begin van deze bespreking al aangaf, per hoofdstuk duidelijk was teruggegrepen op de vier hoofdvragen. Dat laat onverlet dat deze publicatie een uitermate degelijk overzicht biedt van de prechristelijke heiligdommen en gebruiken en hoe die in de loop van de eeuwen zijn geduid en gewaardeerd.

Lammert Gosse Jansma
(Veenwouden)

Dijk, Bart van (2019), *In de strijd nabij. Nederlandse aalmoezeniers in militaire missies*, Utrecht: Eburon Academic Publishers, pp. 510, ISBN 9789463012584 (proefschrift Universiteit Tilburg/serie Religie en Veiligheid deel IV).

De afgelopen jaren zijn verschillende studies verschenen die zich richten op een beschrijving en analyse van 'geestelijke verzorging'. Dit is het levensbeschouwelijke, counseling-achtige aanbod dat vanuit de erkende levensbeschouwelijke koepels wordt aangeboden aan mensen die werkzaam zijn of verblijven in functionele publieke organisaties: zorgsector, politie, krijgsmacht, en justitie. Ook voor godsdienstsociologen is dit een interessant onderzoeksobject omdat veel vragen die het vakgebied zich stelt in dit aanbod op een scherpe manier naar voren komen: de verhouding kerk en staat, de rol van

religie in de samenleving, de relatie tussen persoonlijke spiritualiteit en zoekreligiositeit, bricolage en secularisatie, en vernieuwing van het levensbeschouwelijk aanbod door traditionele en nieuwe aanbieders. Al deze aspecten worden in de recente literatuur meer of minder behandeld. Één sector bleef in de literatuur echter onderbelicht: de krijgsmacht. Met zijn indrukwekkende proefschrift heeft Bart van Dijk daar verandering in gebracht.

De krijgsmacht is niet alleen interessant omdat er weinig over geschreven is, of omdat het een instituut is met een uitzonderlijk doel (geweld), maar ook omdat het een organisatie is die sterk in verandering is als gevolg van mondiale politiek-maatschappelijke processen. Na het einde van de Koude Oorlog in 1989 is de krijgsmacht van een staand dienstplichtigenleger ter verdediging van de (NAVO) landsgrenzen veranderd in een meer flexibele organisatie met beroepssoldaten. De politieke nadruk kwam te liggen op humanitaire inzet, regionale stabiliteit, vredesoperaties (*peace-keeping* en *peace-enforcement*). Er werd flink bezuinigd op defensie, maar tegelijkertijd werd de krijgsmacht meer ingezet in het buitenland en veranderde de aard van oorlogsvoering door moderne technieken en de opkomst van terrorisme. De laatste jaren lijkt, door de conflicten met Rusland, de klassieke taak van defensie weer belangrijker te worden. Al deze ontwikkelingen hebben ook gevolgen voor de plaats van geestelijke verzorging in de defensie-organisatie.

In het eerste en tweede deel van zijn boek beschrijft Van Dijk bovenstaande veranderingen en ontwikkelt hij zijn vraagstelling. Zijn focus ligt op de rooms-katholieke aalmoezeniers. Die zitten voor de defensie-organisatie in een soort schemergebied. Aan de ene kant zijn ze onderdeel van de kerk – er is zelfs een militair bisdom – maar aan de andere kant draaien ze volop mee in het defensie-onderdeel waaraan ze zijn toegewezen. Het zijn burgers en ze dragen geen wapens, mogen geen bevel voeren, maar ze hebben wel een militaire rang en dragen een uniform. Als gelovigen dragen ze een vredesboodschap uit in een organisatie gericht op geweld. Ze zijn er voor de militairen maar evenzeer voor hun familie en de veteranen, ook in pastoraal-liturgische zin. Binnen deze spanningsvelden is de hoofdvraag van Van Dijk hoe de aalmoezeniers bij de krijgsmacht hun gelovige en professionele identiteit zien in het licht van hun deelname aan vredesoperaties, omdat hun rol op die momenten extra zichtbaar wordt. Deze twee delen hadden wel wat meer vaart mogen hebben, ze beslaan de helft van zijn meer dan 400 tekstpagina's. Bovendien ontbreekt een analyse van theoretische en empirische literatuur van geestelijke verzorging in de andere publieke instellingen.

Het derde deel is het verslag van het empirisch onderzoek en dat is veel vlotter geschreven. Van Dijk heeft in 2012 een vragenlijst uitgezet onder de aalmoezeniers die tussen 2000 en 2011 werkzaam waren bij de krijgsmacht. Dat waren er 71 van wie er 51 hebben gereageerd, ongeveer een kwart van hen had geen uitzendervaring. Voortbouwend op zijn hoofdvraag vroeg hij de respondenten naar hun verhouding tot krijgsmacht en kerk, hun gelovige identiteit en de invloed van vredesoperaties. Het blijkt dat de kerkelijke zending en binding door de respondenten heel belangrijk worden gevonden, zij zien die als

een waarborg voor hun werk binnen defensie. Juist die zending geeft de vrije ruimte om zaken te bespreken die binnen de krijgsmacht niet aan de orde kunnen komen – deze ‘vrijplaats-functie’ wordt ook bij justitie en zorg geroemd. Tegelijkertijd is de sterke inbedding in het legeronderdeel ook van belang, omdat daardoor de levenswerkelijkheid van de militairen beleefd wordt. Het godsbeeld van de aalmoezeniers kan geschetst worden als een barmhartige en nabije God. De aalmoezeniers geven aan dat bij uitzendingen dit godsbeeld, maar ook de geloofsbeleving verdiept raakt. Tijdens de uitzendingen ervaren zij de zinvolheid van het werk, omdat ze ingrijpende belevenissen ervaren die zij delen met militairen en waarop zij positief terugkijken – wat weer met hun godsbeeld samenhangt dat er bij die ervaringen toe doet en juist dan relevant, functioneel is.

Deze uitkomsten van zijn onderzoek geeft Van Dijk de term ‘participatiepastoraat’. Dit ter onderscheiding van het begrip ‘presentiepastoraat’, een term die vaak wordt gebruikt om het handelen van geestelijke verzorging van verschillende richtingen te duiden en uit te leggen. Juist door de sterke identificatie van aalmoezeniers met hun eenheid, in het bijzonder tijdens uitzendingen, is het begrip participatie volgens Van Dijk treffender en daar heeft hij een terecht punt. Interessant is ook de hoge congruentie die hij heeft gevonden tussen het godsbeeld, het zelfbeeld als pastor-geestelijk verzorger, en de beelden van geloof en kerk. Daardoor is zijn studie – inclusief het wat te lange begin – een goed (zelf)portret geworden van de aalmoezenier en het geeft een goede inkijk in een wereld die vaak voor wetenschappelijk onderzoek gesloten blijft. Een studie die smaakt naar meer onderzoek uit de wereld van defensie en naar vergelijkende studies over andere levensbeschouwelijke richtingen en andere instellingen waar geestelijke verzorging aangeboden wordt.

Erik Sengers
(Amsterdam)

Kregting, Joris (2019), *The Persistent Religious Gender Gap in the Netherlands in Times of Secularization, 1966-2015*, Münster: LIT Verlag, pp. 162, ISBN 9783643911780, € 29,90.

Afgelopen oktober promoveerde Joris Kregting, onderzoeker bij Kaski (onderzoekscentrum voor religie en samenleving), aan de Radboud Universiteit Nijmegen op een studie naar de ‘hardnekkige’ religieuze kloof die er bestaat tussen mannen en vrouwen. Uitgangspunt van zijn interessante proefschrift is de bevinding dat West-Europa steeds meer gesecculariseerd is geraakt, maar dat vrouwen, vergeleken met mannen, achterblijven in dit secularisatieproces. Vrouwen geloven meer in God, zij bidden vaker en gaan vaker naar de kerk dan mannen. Kregting wil in zijn proefschrift grondig uitzoeken waardoor dit komt. Eerder onderzoek lichtte steeds een tipje van de sluier op, bijvoorbeeld door te kijken naar verklaringen als modernisering, persoonlijkheid en genderoriëntaties. De auteur wil al deze verschillende benaderingen samenbrengen in een geïntegreerd theo-